

Ayaşlı Şair ve Hekim Şa'bân Şifâ'î'nin Eseri *Tedbîrü'l-Mevlûd*'da Makrosefali ve Hidrosefali Üzerine

On Macrocephaly and Hydrocephaly in Tadbir al-Mawlud by Poet and Physician Şa'bân Şifâ'î from Ayaş

Ahmet ACIDUMAN

Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Yazışma Adresi: Ahmet ACIDUMAN / E-posta: aciduman@medicine.ankara.edu.tr; ahmetaciduman@yahoo.com

ÖZ

AMAÇ: Çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nda yazılmış ilk eser olarak kabul edilen *Tedbîrü'l-mevlûd*'da yer alan makrosefali ve hidrosefali üzerine yazılmış bölümlerin değerlendirilmesi.

YÖNTEM ve GEREÇ: *Tedbîrü'l-mevlûd*'un İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 344'de bulunan ve yazarın eliyle yazılmış olan nüshası ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, No: 36106'da bulunan nüshası incelenmiştir. Adı geçen bölümlerin Türkçe abeceye çevri yazıları yapılmış; sonra bu bölümler çağdaş Türkçeye çevirilerek, değerlendirilmiştir.

BULGULAR: *Tedbîrü'l-mevlûd*'un altıncı bölümü çocuk hastalıkları üzerine olup, adı geçen bölüm baş hastalıkları ile başlamaktadır. Yazının konusunu oluşturan "izamü'r-re's [kafa büyüklüğü]" ve "el-mâ' fi dâhili'l-kıhfi ve hâricihi [kafatasının içindeki ve dışındaki su]" adlı makrosefali ve hidrosefali ile ilgili iki bölüm de baş hastalıkları içerisinde ele alınmıştır.

SONUÇ: Şa'bân Şifâ'î'nin *Tedbîrü'l-mevlûd*'da makrosefali ve hidrosefali üzerine yazdıkları, İslâm Coğrafyası'nda öncüllerinin yazdıklarından farklılık göstermemekle birlikte, adı geçen konuları Türkçe ve ayrıntılı bir şekilde ele alan nadir eserlerden biri olması *Tedbîrü'l-mevlûd*'u tıp tarihimizde oldukça ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Şa'bân Şifâ'î, *Tedbîrü'l-mevlûd*, Makrosefali, Hidrosefali, Tıp tarihi, Türk tıp tarihi

ABSTRACT

AIM: The aim of this study was to evaluate the chapters on macrocephaly and hydrocephalus in *Tadbir al-mawlud* (Management of child), accepted as the first book on pediatrics written in the Ottoman Empire.

MATERIAL and METHODS: A copy of *Tadbir al-mawlud* handwritten by the author and found at the İstanbul Suleymaniye Manuscript Library, Mihrişah Sultan Collection, Nr: 344 and another copy found at Ankara University, Library of Faculty of Divinity, Nr: 36106 were examined. The abovementioned chapters were transliterated into the contemporary Turkish alphabet, translated into modern Turkish and evaluated.

RESULTS: The sixth chapter of *Tadbir al-mawlud* is on pediatric illness and begins with head diseases. Macrocephaly and hydrocephalus, which were the subjects of this article, had been included in the head diseases section.

CONCLUSION: Although the information on macrocephaly and hydrocephalus written by Şa'bân Şifâ'î in *Tadbir al-mawlud* did not differ from what his predecessors' wrote, *Tadbir al-mawlud* is special because it is one of the rare works that contain these subjects in detail and in Turkish.

KEYWORDS: Saban Sifai, *Tadbir al-mawlud*, Macrocephaly, Hydrocephalus, History of medicine, History of Turkish medicine

GİRİŞ

Şair hekim Şa'bân Şifâ'î Ayaş'da doğmuştur (11, 25, 30). Babasının adı Ahmed olan Şa'bân Şifâ'î (16, 24) erken yaşlarda İstanbul'a gelerek önce medrese eğitimi ve arkasından tıp medresesinde hocası Hayatizade Büyük Mustafa Feyzi Efendi'den tıp eğitimi almıştır (24). 1082 [1671/2] yılında Darüssade ağası Yusuf Ağa'ya bağlanarak "saray hekimleri" arasına giren Şa'bân Şifâ'î'nin (30), koruyucusu Hekimbaşı Hayâtizâde Mustafa Feyzî Efendi'nin gözden düşmesi üzerine saraydaki görevine son verilmiştir (18). *Tezkîretü's-Şu'arâ*'ya göre, 1095 [1683/4] yılında Minkârî-zâde Abdullah

Efendi'den "mülâzım ve kırk akçe medreseden ma'zûl" olarak, sırasıyla 1099 [1688] tarihinde sâdise-i Sarây-ı Galata'ya, 1103 Ramazan'ında [Mayıs 1692] Şeyhü'l-İslâm Hüseyin Efendi Medresesi'ne, 1109 Rebî'ül-âhîr'inde [Ekim 1697] Etmekçioğlu Medresesi'ne, 1113 Cumâdâ'sında [Ekim/Kasım 1701] Koca Mustafa Paşa Medresesi'ne, 1114 Muharrem'inde [Mayıs/Haziran 1702] Sahn-ı Semân'dan birine, 1115 Rebî'ül-âhîr'inde [Ağustos/Eylül 1703] Sinân Paşa Medresesi'ne tayin edilen ve adı geçen medreselerde müderrislik yapan Şa'bân Şifâ'î, 1115 yılı Cumâdâ-yı âhîr'inde [Ekim/Kasım 1703] Diyarbakır kadısı olmuştur (13). 1116 Rebî'ül-evvel'inde [Temmuz/Ağustos

1704] kadılıktan azledilen Şa'bân Şifâî, Diyarbakır'dan dönerken 1116 yılı Zilkade'sinde [Şubat/Mart 1705] Ankara'da hastalanarak vefat etmiş ve burada toprağa verilmiştir (18, 30).

Süleymaniye Tıp Medresesi'nde müderrislik (26), Süleymaniye Dârüşşifâsı'nda başhekimlik (24) yapan ve 2. Viyana kuşatmasından sonra devam eden seferlerde de ordu başhekimliği görevinde bulunan (30) Şa'bân Şifâî, Arapça ve Farsçayı iyi bilirdi (27). Şiirlerinde "Şifâî" mahlasını kullanan şair hekim Şa'bân Şifâî (14, 16, 24, 30), pek çok hekim yetiştirmiş olup (26-28) Diyarbakır'da bulunduğu dönemde tabip Mehmed Rıza Amedî'yi yetiştirmiştir (16, 24).

Tıbbın yanı sıra şiir ve tarihle de ilgili olan (11, 15) Şa'bân Şifâî'nin, *Tedbirü'l-mevlûd* (9, 11, 13-15, 18, 24, 25), *Şifâ'iyye fî't-tıbb* (11, 13-15, 18, 24, 25) ve *Hulâsatü'l-ebdân* (18) adlı tıbbi eserleri yanında, *Fezâil-i Âli-i Osmân (Kalâ'idü'l-îkyân fi fezâ'ili Âli 'Osmân*'ın genişletilerek yapılmış tercümesi) (11, 13, 15, 18, 24) ve *Kıssa-yı Enbiyâ Tercümesi* (11, 13-15, 18, 24) isimli tarihle ilgili eserleri de vardır. Bir çok şiiri Şuara tezkerelerinde ya da mecmualarda yer alan (24) Şa'bân Şifâî'nin bir şiir kitabı da Süleymaniye Kütüphanesinde (Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 444) bulunmaktadır (15).

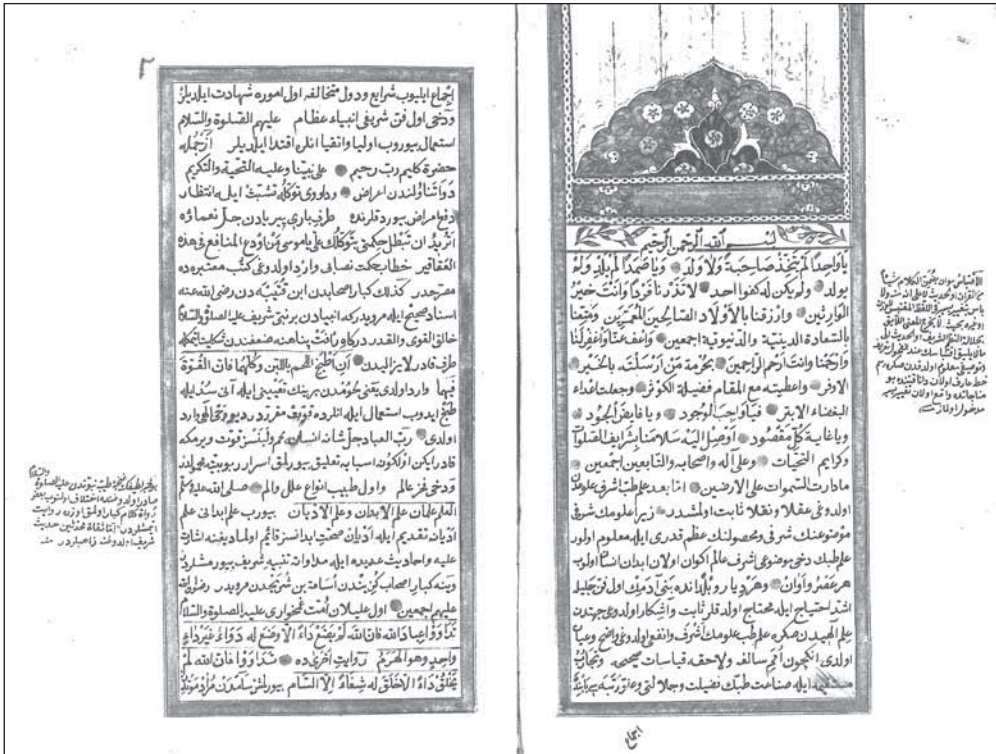
Tedbirü'l-mevlûd

Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda yazılmış ilk eserlerden birisi olan *Tedbirü'l-mevlûd* 1701 yılında tamamlanmıştır (28). Şa'bân Şifâî Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa ile Reisülküttap Râmî Efendi'ye ithaf ettiği bu eserini hazırlarken başta İbn Sînâ olmak üzere Râzî ve Hacı Paşa gibi İslâm coğrafyasının büyük hekimlerinin yazdıkları eserlerden yararlanmış ve eserini Türkçe yazmıştır

(9). Bir giriş, sekiz bölüm ve bir son kısımdan oluşan bu eserin, giriş bölümü insanların kadın ve erkek olarak ikiye ayrılması, buluş ve evlilik, 1. bölümü cinsel ilişki ve kısırlık, 2. bölümü gebelik, 3. bölümü fetüsün oluşumu, 4. bölümü gebe için alınacak tedbirler, güç doğum ve ebelere gerekli olan şeyler, 5. bölümü çocuk doğarken ve doğduktan sonra alınacak tedbirler, 6. bölümü çocuk hastalıkları, 7. bölümü veba, 8. bölümü çocuğun terbiye edilmesi, buluşdan önce ve sonra çocuk hakkında olup, son kısmında ise insanın ömrü ile olağan ölümden bahsedilmektedir (30). Kâhya ve Erdemir (15) tarafından ayrıntılı bir embriyoloji ve pediatri kitabı olarak nitelendirilen *Tedbirü'l-mevlûd*'un altıncı bölüm baş hastalıkları ile başlamaktadır ve yazımının konusunu oluşturan "izamür-re's [kafa büyüklüğü] ve "el-mâ' fi dâhili'l-kıhfi ve hâricihi [kafatasının içindeki ve dışındaki su]" adlı makroşefali ve hidrosefali ile ilgili iki bölüm de baş hastalıkları içerisinde bulunmaktadır (22, 23).

GEREÇ ve YÖNTEM

Tedbirü'l-mevlûd'un İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 344'de bulunan ve yazarın eliyle yazılmış olan nüshasının Ankara Milli Kütüphane'de bulunan Mf 1994 A 3887'de bulunan mikrofilm (Şekil 1) (22) ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, No: 36106'da bulunan nüshası (Şekil 2) (23) incelenmiştir. Adı geçen bölümlerin Türkçe abeceye çevri yazıları yapılmış, günümüz Türkçesine aktarılarak yazının bulgular kısmında sunulmuştur. Metinde geçen terimler ve bitki/ilaç isimleri ilk halleriyle bırakılmış, Türkçe ve Latince karşılıkları dipnotlarda verilmiştir (10, 12, 20).

Şekil 1: *Tedbirü'l-mevlûd*'un Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 344'de bulunan yazarı Şa'bân Şifâî'nin el yazılmış nüshasının başlangıç sayfaları [Şa'bân Şifâî: *Tedbirü'l-mevlûd*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 344, varak: 1b-2a (Ankara Milli Kütüphane, 06 Mf 1994 A 3887'de bulunan mikrofilmden)].

BULGULAR

" 'İzamü'r-re's [Kafa büyüklüğü]"

Batılı tabiplerin büyüklerinden Halef bin Abbas Zehrâvî, rahmet üzerine olsun, *Tasrif* adlı büyük eserinde açıkça bildirmişlerdir ki bazı çocukların başı alışımlı şeklienden büyük doğar, gittikçe de büyür, sonunda ölüm sebebi olur. Ben gördüm bir çocuk, başı büyük doğdu ve gittikçe boyuna ve enine artarak, bedeni taşımadan kaldı, sonra öldü. Bazı çocuklar kafası küçük olarak doğar, sonra büyür, alışılmış şekline ulaşır. Bazısı çok küçük kalır yani büyüme yaşı tamamlanınca diğer uzuvları ile başı da büyür. Ama büyümesi tamamlandığında, başı bedenine oranla yine küçük kalır. Sözün kısası hastanın [başının] büyümesine sebep, baş kemiklerinin içinde kaba yel doğmasından ya da sıvı toplanmasından olur demişler. *Esbâb ve Alâmât* sahibi Necîbü'd-dîn es-Semerkandî de, rahmet üzerine olsun, aynıyla bildirildiği üzere, açıkça söyleyerek ve açıklayarak başın büyümesi baş kemiklerinin altında kaba yeller ya da fazla rutubetler toplanmasından dolayı kabâ'il-i re's'in¹ birbirine ulaştığı yerde olan yivler açılarak ayrıldığından ileri gelir demişler. O yivlere durûz² derler. Kimi görünür ve kimi gizlidir. Görünür olanlara iklîlî,³ sehmî⁴ ve lâmî⁵ denilir. Bazı derisi çürümüş kafalarda görünür ki benzetmek gibi olmasın, bakırcılar ibrik ve tencere gibi kapları yaptıklarında birbirine birleştirdikleri yivler gibidir. O yivler[in] açılmasıyla kemikler altında olan yel ve rutubet dışarı çıkarak, başın derisi ile kemiği arasına geçer. O sebepten baş büyür. İbn Cemî' Tenkîh-i Kânûn'da 'izam-ı re'se rihu's-sıbyân derler demiş. Çok geçmeden o da bildirilir. **Tedavi:** Önce emzirenin mizacını düzeltmeye çalışıp, uygun yumuşatıcılar ile temizlesinler ve yeller ve kaba fazlalıklar doğurtan gıdalardan korusunlar. Çocuğun burnuna aksırtıcı şeyler damlatıp, başına çözücü yakılar koysunlar. Aksırtmak için *Esbâb-ı 'Alâmât* şerhinde *Nefsî* merhumun seçilmiş budur: *sabr*,⁶ *kündüs*⁷ ve *za'ferân*,⁸ her birisinden birer kısım alınarak ve ezilerek, *merzencûş*⁹ suyuyla burnuna damlatılsın. Çünkü çocuklar için aksırtma işi mümkün değildir. Ancak burnuna akıtılır. Aksırtmak mümkün olur derecede bulunursa, kural üzerine iş yapılır. O

konuda, acı badem yağı ve turak otu yağı damlatılması da yararlıdır. Yakılardan bu yakı *Tasrif* sahibinin seçilmiştir. Şekli: Günlük, anzerût,¹⁰ sekbinec,¹¹ badem yağı zamkı[nı], eşit olarak alınır ve çözülür, acı badem yağı ile yakı etsinler ve üç, dört günde bir değiştirilsin. Çünkü çok durduğunda çürüyüp kokacağından beyne zarar verir. Diğer yakı: Kabuklu sümüklü böceği toplayıp vurarak, merhem gibi olduğunda bir miktar günlük karıştırarak yakı yapsınlar. Bu yakı çabuk değiştirilmeye gerek duyar. Yine *habbü'r-reşâd* dedikleri tere tohumu ve 'urûku's-sıbagin dedikleri kızıl büye eşit olarak alınarak ve ezilerek, acı badem yağı ile yakı olunur. Buruna çekilen toz konusunda, kurt ödü ya da kurt beynine bir miktar mürri-sâfi¹² katılarak, buruna damlatmak da yararlıdır. Eğer bunlar ile yarar olmazsa cerrahi ile tedavi edilir. Tedbiri akıllı tabip ile noksansız cerraha ihale ve sipariş olunmuştur. Büyümesine bakmayarak çocukların başlarında toplanan suyun da tedavisi bildirilen tedbirler gibi tedbir ile hâsil olmuştur olunur ki bildirilir (22, 23) (Şekil 3)."

"El-mâ' fi dâhili'l-kıhfi ve hâricihi [Kafatasının içindeki ve dışındaki su]"

Kimi olur memeden kesilmemiş çocukların başında kıhf dedikleri tepe kemiğinin içinde gışâ'-i sulb¹³ ile tepe kemiği arasında ya da o zar ile gışâ'-i rakîk aralarında ya da [kafatası] dışında zar [pericranium] ile kemik arasında ya da deri ile zar arasında sıvı toplanarak, sulu şiş ortaya çıkar. Eğer kafatası dışında baş derisi ile zar arasında olursa o kadar elem ve ıstırap vermez. **Belirtisi:** Parmak ile basıldığında dağılır. Eğer kemik ile zar arasında olursa parmak ile bastığında öncekine kıyasla dağılması az görünür. Ama iki şekilde de baş derisinin rengi değişmez ve rutubet yumuşak olduğundan ağrı yönünden itibara layık elem ve ıstırap olmaz. Eğer o su kafatasının içinde ummu'd-dimâğ¹⁴ adı verilen sert zar ile kafatası arasında ya da iki zarlar arasında toplanırsa başın dışında belirtisi görünmez. Ancak tutulmuş olanlar ağırlığından hissederler ve gözlerinin hadakasından hissederler ki hadaka¹⁵ dışarı çıktığından gözlerini yummak güç olur, belki mümkün olmaz. Gözlerinden sürekli yaş akar ve büyük ağrı ve ıstırapa neden olur. Şiddetli ağrıdan hasta sürekli ağlar,

1 Kabâ'ilü'r-re's: The separate portions of bone which make up the roof and walls of the skull, p. 1432 (20).

2 A. Derz (pl. durüz): 1. A seam, suture, 2. The pointing of a wall, p. 896 (20). Sutura, -ae, lat: Dikiş, ek yeri, s. 128 (10).

3 A. İklîlî: Coronary; coronal; pertaining to a crown etc., p. 176 (20). A. Derz-i iklîlî: The coronal suture, p. 896 (20). Corona, -ae, gr.: Taç, çelenk; coronalis, -e: Corona ile ilgili, s.29-30 (10).

4 A. Sehmî: Pertaining to an arrow, p. 1097 (20). A. Derz-i sehmî: The sagittal suture, p. 896 (20). Sagitta, -ae, lat.: Ok; sagittalis, -e: Ok istikametinde olan, s. 114 (10).

5 A. Lâmi: 1. Pertaining to the letter ل, ... p. 1621 (20). Derz-i lâmi: The lambdoidal suture, p. 896 (20). Lambda: Yunan alfabesi harflerinden biri λ; sutura lambdoidea ile sutura sagittalis'in birleştiği yer (Fontanella posterior); lambdoideus, -a, -um: Lambda gibi olan, s. 67 (10).

6 Sab(i)l (II): < Ar. Sabırlık otu ve bu otdan elde edilen tıbbi bir zamk (Agave americana), s. 250 (12).

7 Kündüs: < Ar. Çoğan otu, çöven otu (Gypsophila struthium); krş. Çoğan; agu kunduzi, s. 200 (12).

8 Za'firân: < Ar. Safran (Crocus sativus), s. 341 (12).

9 Merzengûş: < Far. Mercanköşk çiçeği (Origanum majorana), s. 209 (12). A. Merzencûş: For P. Merzengûş, vulg. Mercângûş: Marjoram, origanum, p. 1810 (20).

10 Anzurût: < Far. Gözotu (Astragalus sarcocolla), s. 38 (12); A. Anzerût: Sarcocolla, p. 1324 (20).

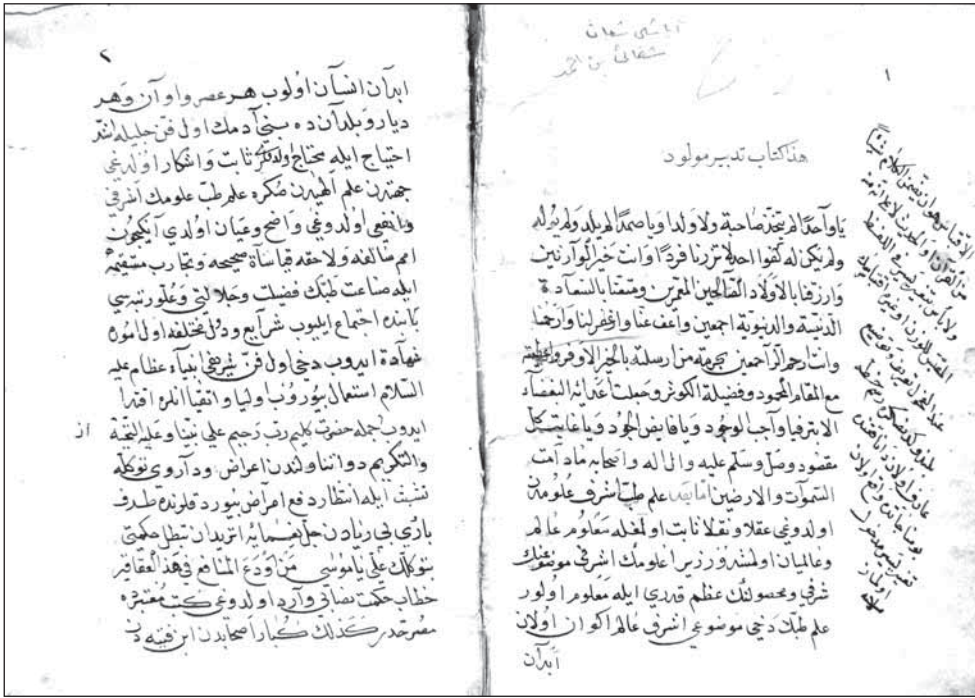
11 Sekbinec: < Far. Salatalığa benzer bir bitki ve bundan elde edilen zamk<, krş. Sekbinec; samg-ı 'arabî (Sagapenon), s. 257 (12). A. Sekbinec: Sagapenum, gum of ferula persica, p. 1065 (20).

12 Habü'r-reşâd: su teresi tohumu, s. 137 (12).

13 Mürri: < Ar. Mirra adı verilen ve Arabistan'da yetişen bir ağacın zamkı, usaresi, (Comiphora myrrha), s. 216 (12). A. Murr: Myrrh; Murr-i sâfi: The drug myrrh, p. 1795 (20).

14 A. Ummu'd-dimâğ: (Mother of the brain) The dura mater, or the whole envelope of the brain, p. 192 (20). Mater, -tris: Anne; dura mater, s. 74 (10).

15 A. Hadaka: 1. The dark part of an eye, including the iris and the pupil. 2. An eye. 3. An eyeball. 4. The bull's eye of a target, p. 770 (20).

Şekil 2: *Tedbirü'l-mevlûd*'un Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, No: 36106'da bulunan nüshasının başlangıç sayfaları [Şa'bân Şifâ'i: *Tedbirü'l-mevlûd*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, No: 36106, sayfa: 1-2].

Şekil 3: *Tedbirü'l-mevlûd*'da makroşefali ile ilgili bölüm "izamür-re's" in başladığı sayfalar [Şa'bân Şifâ'i: *Tedbirü'l-mevlûd*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 344, varak: 102b-103a (Ankara Milli Kütüphane, 06 Mf 1994 A 3887'de bulunan mikروفilminden)].

uyku uyumaz, kimi teşennüc¹⁶ olmasına neden olur ve zencâr¹⁷ safra kusar ve bayılma gelir. Sıcak humma ve ihtilât-ı 'akl¹⁸ ortaya çıkar. Kimi olur o rutubet haddinden fazla germe ile yivleri açarak, önceden 'izam-ı re's'de bildirildiği şekilde kafatasının dışarisına erişir. O şekilde görünüşte de başta şiş hissedilir. Adı geçen hastalığın yani kafatasının içinde ve dışında su toplanmasının çoğunlukla çocuklarda ortaya çıkması rutubetleri çok olduğu içindir ya da ebe yerine olan kadınların hatalarından ileri gelir. Çünkü ebe kabiliyetsiz olduğu için çocuğun başını yumuşaklık ve uygunlukla tutmaması nedeniyle baştan dönen damarların ağızları açılıp, o yere sulu kan akar. Çünkü onların vücutlarına rutubet yayıldığından kanları sulu olur. Kimi olur diğer hiltlardan da olur. **Belirtisi:** Cilt kendi renginde olup, dokunmasında da sıcaklık ya da soğukluk hissedilmesi ve parmak bastığında acı ve ağrının hissedilmesidir. Merhum Nefisî, bazen kafatasının dışında irin toplanır, bazısında kemiği çürüttüğünden tedavi mümkün olmaz demiş. Kimi olur o şiş çocuklarda düşmekten ve başına bir şey çarpmaktan da olur. **Tedavi:** Önce usulca başını tıraş edip natûl ve yakılar ile tedbir alsınlar ve bu pişmiş ile sıcak ve tekrarlar yıkasınlar. Sıfatı budur: Bâbûnec,¹⁹ iklilü'l-melik²⁰, şebûs ve buğday kepeği eşit olarak alınsın ve pişirilişin. Sonra adı geçen ilaçlar tekrar eşit olarak alınsın ve ezilip bir miktar bûrak²¹ ve safran katarak şiş olan yere yakı yapsınlar. Diğer: Nar kabuğu ile servi kozalağı[nın] ezilip, sirke ile yakı yapılması da yararlıdır. Bunlar ve bunlar gibi çözücü yakılar ile yakı, çözülmezse el ilacına (cerrahi) gerek olur. Şeyh-i re'îs üçüncü kitapta birinci fenden üçüncü makede "yapılması gerekli olan önce şişin miktarı ve yerinin inceden inceye araştırılmasıdır ki rutubet çok mudur yoksa az mıdır ve zorla bastığında dışarıdan içeriye geçer mi geçmez mi inceden inceye araştırılmasıdır; eğer çok olup, basıldığında içeriye geçerse yarma ile tedaviye girilmez" dedikleri, görünüşe göre, madde kafatasının içerisinde olup haddinden fazla gerilmeden dolayı kafatasının yivleri açıldığından dışarı yayıldığı şekilde ki basıldığında o rutubet içeri geçer, aslına bakılırsa ona yarma ile tedavi fayda vermez. O durumda natûller,²² zimâdlar²³ ve kimâdlardan²⁴ başka beynin temizlenmesine ve sersâm hastalığı tedavilerine gerek duyar. Eğer madde[nin] cilt ile kafatası arasında olduğu belli olursa, başlangıç olarak çözücü yakılar ve natûllar koyulur, çözülmediği surette başın derisini yarıp, rutubetini dışarı çıkarmakla tedavi edilir. Nitekim bildirildi. Ama yarmak da maddesine

ve tahammülüne uygun olmalıdır. Eğer rutubet az ise arzen bir şakla dışarı çıkarılır, yani enine yararak. Ama suyunu bir yolda çıkarmasınlar. Belki birkaç kereden azar azar dışarı çıkarıp, temizlesinler. Eğer çok olursa, haç gibi birbirini kesen iki ya da üç yarmayla yarıp, yine azar azar temizlesinler. Sonra, şarap ile zeytinyağı sürüp, sıkı bağlasınlar, tam üç gün durur. Sonra başını çevirip üzerine iyileştirici merhemler koysunlar ve fitile gerek olursa fitil koysunlar. Eğer iyileşmekte güçlük bulunursa altında olan kemiği kazımaya gerek olur, ta ki et gelsin demişler. O husus da yara durumlarına vakıf olan cerraha aittir. Eğer kafatası içinde olursa ya da sulu olanın dışında hiltlardan ortaya çıkan şiş olursa, çözücülere gayret edilip, sersâm²⁵ tedavilerinin en hafifleriyle tedavi edilir. Çünkü bu şiş, sersâmın değildir. Ama bazı büyükler o durumda sersâm tedavilerinden kuvvetli olanlar da kullanılsa emanet ve faydası şüphesizdir ve hacamatın²⁶ yarar, fasddan²⁷ çoktur demişler. Herhangi bir şekilde çocuğun ve emzireninin gıda dışındaki ilaçlarında da tam özen gerektiği bellidir (22, 23) (Şekil 4)."

TARTIŞMA

Makrosefali konusunda Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin (ö. 1013) *Kitâbu't-tasrif li-men 'aceze ani't-te'lif* (1), Necibü'd-dîn es-Semerkandî'nin (ö. 1222/23) *Kitâbu'l-esbâb ve'l-alâmât* adlı eserleri ile Uluğ Bey'in hekimi Nefis ibn 'İvaz el-Kirmânî'nin Semerkandî'nin eserine yazdığı *Şerh(ya da Memzûc)u'l-esbâb ve'l-alâmât* (1423/24) adlı şerhi (21) ve Sultan Salâhü'd-dîn'in hizmetinde bulunmuş Mısırlı Yahudi bir hekim olan Ebû'l-Mekârim (Ebû'l-'Aşâ'ir) Hibetullah b. Zeyn (al-Dîn) b. Hasan b. İfrâ'im b. Ya'kûb b. İsmâ'il İbn Cemî'nin (ö. 1198) İbn Sînâ'nın eseri *el-Kânûn fi't-tıbb* için yazdığı *el-Meknûn fi tenkîhi'l-Kânûn* adlı şerhinden (29) yararlanan Şa'bân Şifâ'î, başın içerisinde sıvı ya da yel toplanmasını makrosefali nedeni olarak bildirmektedir. Konuya başlarken Endülüslü ünlü hekim ve cerrah Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrif* adlı eserinden aldığını söylediği "bazı çocukların doğarken başının büyük olduğu ve bunun gittikçe artarak sonunda çocuğun ölüm sebebi olduğu" örneği *Tasrif*'in cerrahi ile ilgili 30. kitabının 2. bölümünün ilk konusu olan "Hidrosefalinin tedavisi üzerine" başlıklı bölümünde bir çocuğun kafasının içerisinde su toplanması sonucu, başını gittikçe büyüdüğü ve sonunda öldüğü bilgisi olarak bulunmaktadır (1). Şifâ'î'nin, Necibü'd-

16 Teşennüc: < Ar. Spazm, büzüşme, s. 294 (12). A. Teşennuc: 1. A shriveling, contracting, crumpling; corrugation. 2. A muscle's convulsively contracting; a convulsion; spasm; tetanus,.. p. 551 (20).

17 Zencâr: < Far. Pas; krş. Jengâr, s. 343 (12). A. Zencâr (from p. Jengâr): Verdigris, p. 1015 (20).

18 İhtilât: < Ar. Karışıklık, s. 158 (12).

19 Bâbûnec: < Far. Papatya (Matricaria chamomilla), s. 45 (12); A. Bâbûnec: Camomile and its flowers, anthemis nobilis, p. 314 (20).

20 Burak: < Ar. Kuyumculukta kullanılan tuza benzer bir madde, s. 68 (12). Bevrak, bûrak: Borax, p. 395 (20).

21 İklilü'l-melik: < Ar. Koçboynuzu bitkisi (Melilotus officinalis), s. 159 (12). İklilü'l-melik: (The kings crown) Melilot, melilotus officinalis, p. 176 (20).

22 A. Natûl: A decoction used as an embrocation, p. 2087 (20).

23 Zamâd: < Ar. Merhem, yakı, s. 342 (12). A. Zimâd, zimâde: 1. A fillet or bandage wound round the head or a wound. 2. Any medicinal application; as, a poultice, a plaster, an ointment, p. 1213 (20).

24 A. Kimâd, kimâde: The act or art of bleaching and washing linen. 2. A rag made hot and applied as a fomentation, p. 1569 (20).

25 Sersâm: < Far. Menenjit hastalığı, s. 258 (12). P. Ser-sâm: Brain fever, p. 1052 (20).

26 Hacâmat: < Ar. Vücutun herhangi bir bölgesinden, şişe ya da boynuzla toplanmış kan alma, s. 137 (12). A. Hicâmet: 1. The art or profession of one who cups or scarifies. 2. (vulg. hacamat) The operation of cupping and scarifying, p. 765 (20).

27 Fasd: < Ar. Damarı kesmek yoluyla kan almak, s. 118, (12). A. Fasd: An opening a vein; phlebotomy, p. 1387 (20).

Şekil 4. *Tedbirü'l-mevlûd*'da "kafatası içinde ve dışında toplanan su" hakkındaki bölümün başlangıç sayfaları [Şa'bân Şifâ'i: *Tedbirü'l-mevlûd*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 344, varak: 103b-104a (Ankara Milli Kütüphane, 06 Mf 1994 A 3887'de bulunan mikrofilmden)].

din es-Semerkandî'nin *Esbâb ve 'Alâmât* isimli eserinden yaptığı alıntıyla bildirdiği baş kemiklerinin altında kaba yel birikmesinin de makrosefali nedeni olduğu bilgisi, Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyyâ er-Râzî'nin çocuk hastalıklarını ele aldığı ve Latinceye *Practica Puerorum* adıyla çevrilen *Risâle fi tıbbi'l-etfâl* adlı eserinde de bulunmaktadır (19). Yine Râzî'nin, *el-Hâvi fi't-tıbb* adlı eserinde el-Yahûdî ve Ahron'dan yaptığı alıntılarda makrosefali sebebi olarak kafa içerisinde sıvı ya da yel birikmesinin bildirildiği görülmektedir (3).

Şifâî'nin makrosefali tedavisinde, dönemin fizyopatolojik açıklamalarının temsilcisi olan humoral paradigma çerçevesinde, kaba yellerin çocuğun başında toplanmasını engellemek amacıyla, önce çocuğu emziren kişinin mizacının düzeltilmesi, bağırsaklarının temizlenmesi ve gaz oluşturan gıdalardan uzak tutulması gibi önerileri bulunmaktadır. Bebeğe ya da çocuğa verilecek olan aksirtıcı ilaçlarla başta bulunan yelin atılması hedeflenirken, çocuğun başına konacak çözücü yakırlarla da burada toplanan sıvıların giderilmesi amaçlanmaktadır. Eğer bu önerilerin hiç biri yararlı olmazsa, cerrahi tedavinin düşünülmeye önerilmekte ve bu işlemi gerçekleştirecek olan kişilerin ise akıllı bir tabip ile yetkin bir cerrah olması gerektiği bildirilmektedir.

Kafa içinde ve dışında toplanan su konusunu sunarken Şeyh-i Re'îs sıfatı ile İbn Sînâ'ya bir atıfta bulunan Şifâî'nin hidrosefalinin sınıflandırılması konusunda Türk-İslâm Coğrafyasının önemli hekimleri 'Alî bin 'Abbâs el-Mecûsî (6) ile İbn Sînâ'dan (2) ayrıldığı, Galen'de görülene benzer bir sınıflama (17) kullanıldığı görülmektedir. 'Alî bin 'Abbâs el-Mecûsî ile İbn Sînâ eserlerinde, sırasıyla *Kâmilü's-sinâ'a* ve *el-Kânûn fi't-tıbb*'da,

sıvının kafatası içerisinde kafa kemiği ile dura mater arasında; kafatası dışında ise deri ile perikranyum ve perikranyum ile kafatası arasında toplandığını bildirmektedirler (2, 6). 'Alî bin 'Abbâs ve İbn Sînâ, Galen'in sınıflamasının (17) aksine, dura materin altında bir sıvı toplanmasından bahsetmemektedirler (2, 6). Her iki hekim de tedavide kafatası içerisinde toplanan sıvı için her hangi bir tedavinin söz konusu olmadığını bildirirler (2, 6), Galen ise kafatası ile dura arasında biriken sıvının boşaltılması için cerrahi bir girişim önermekte ama subdural aralıkta toplanan sıvı için bir tedavi seçeneği sunmamaktadır (17). 'Alî bin 'Abbâs ile İbn Sînâ tarafından cerrahi tedavinin önerildiği durumlar çağdaş literatürde sefal hematoma ve kaput suksadenum olarak adlandırılan, sıvının kafatası dışında toplandığı olgulardır. Şifâî tarafından bildirilen kafatası içinde ve dışında toplanan sıvıların semptom, bulgu ve tedavileri 'Abbâs el-Mecûsî ile İbn Sînâ'nın bu konuda yazdıkları ile örtüşmektedir. Kafatası dışında toplanan sıvıların çözücü yakırlar ile ortadan kalkmadığı durumlarda, cerrahi girişim önerilmekte, eğer toplanan sıvı az ise enine bir kesi, daha fazla ise birbirini çaprazlayan iki kesi ile boşaltılması önerilmektedir (2, 6). Eğer miktar daha çok ise 'Alî bin 'Abbâs el-Mecûsî Yunan harfi "Tau" şeklinde bir kesi yapılmasını önerirken (6), İbn Sînâ'nın önerisi ise birbirini çaprazlayan üç kesidir (2). 'Alî bin 'Abbâs sıvı boşaltıldıktan sonra yaranın sarılmasını ve bu şekilde üç gün durduktan sonra, merhem ve ilaçlarla diğer yaralar gibi tedavi edilmesini önerirken (6), İbn Sînâ yaraya dikiş atıldıktan sonra sarılmasını, şarap ve zeytinyağı ile üç gün pansuman yapılmasını önermektedir (2). Eğer yara iyileşmesinde bir güçlük olursa, 'Alî bin 'Abbâs kemiğin kazınmasını önermektedir (6). Şifâî'nin kafatası sütürlerinin açıldığı hidrosefa-

li durumlarında öncülleri gibi-ki burada *Kânûn*'dan bir alıntı yapılmaktadır- cerrahi girişimi önermediği, sersâm tedavisinde kullanılan natûl, zimâd ve kimâdların kullanılarak, medikal bir tedavi yapılmasını önerdiği görülmektedir. Bu durumda hacamat yapılmasının fasddan daha yararlı olduğunu "bazı büyüklere" atfen bölümün sonuna eklemiştir.

Tedbîrül-mevlûd'un öncesi ve sonrası döneme ait Türkçe tıp literatürü gözden geçirildiğinde, genelde çocuk hastalıkları, özelde ise hidrosefali üzerine yazılmış bir bölüm içeren tıp eseri sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Cürcânî'nin *Zahîre-i Hârezmşâhî* adlı eserinin XVI. yüzyılda yapılmış olan Türkçe çevirisinde bu konuyla ilgili bir bölüm bulunmakta (8), yine Sâlih bin Nasrullah'ın (ö. 1669) *Gâyetü'l-itkân* adlı eserinin Türkçe çevirisi olan *Nüzhetü'l-ebdân fî tercemet-i gâyeti'l-itkân*'da yer alan çocuk hastalıkları arasında çok kısa bir şekilde hidrosefali konusuna değinilmekte (5), Hekimbaşı Subhîzâde Abdülaziz Efendi'nin *Kitaât-i nekâve fî tercemet-i kelimât-i Boerhave* adlı eserinde ise hidrosefali üzerine çok kısa bir bölüm bulunurken (4), Tokatlı Mustafa Efendi'nin İbn Sinâ'nın *Kânûn*'nu Türkçeye çevirirken, Allâme Kutbû'd-dîn Şîrâzî'den hidrosefali üzerine alıntılacağı bilgiyi, çocuk hastalıklarının ele alındığı bölüme ekleyerek bu konuda önemli bir katkı yaptığı görülmektedir (7). Adı geçen eserler göz önüne alındığında, *Tedbîrül-mevlûd*'un hidrosefali ve makrosefali konusunda dönemin klasik tıp bilgilerini ayrıntılı olarak içeren önemli bir eser olduğu fark edilmektedir.

Sonuç olarak Şa'bân Şifâî'nin makrosefali ve hidrosefali üzerine yazdıkları, öncüllerinin yazdıklarından farklılık göstermekle birlikte, adı geçen konuları Türkçe olarak ve ayrıntılı bir şekilde ele alan nadir eserlerimizden biri olması *Tedbîrül-mevlûd*'u tıp tarihimizde oldukça önemli bir yere yerleştirmektedir.

KAYNAKLAR

- Acıduman A, Arda B: Ebu'l-Kasım Ez-Zehrâvî, eseri Et-Tasrif ve hidrosefalının tedavisi üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 49: 169-173, 2006
- Acıduman A, Belen D: Hydrocephalus and its management in Avicenna's Canon of Medicine. *J Neurosurg (6 Suppl Pediatrics)* 106: 513-516, 2007
- Acıduman A, Belen D: Hydrocephalus and its treatment according to Rhazes. *J Neurosurg Pediatrics* 3: 161-165, 2009
- Acıduman A, Arda B: Hekimbaşı Abdülaziz Efendi'nin "Kitaât-i Nekâve Fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhave" adlı eserinde yer alan nöroşürji ile ilgili bölümlerin değerlendirilmesi. *Türk Nöroşürji Dergisi* 21 (1): 18-28, 2011
- Acıduman A, İlgili Ö: XVIII. yüzyılda Osmanlı tıbbında çocuk hastalıkları ile ilgili bir bölüm içeren önemli bir Türkçe eser: *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-Itkân*. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 55 (2): 110-125, 2012
- Acıduman A, Arda B, Aşkit C, Belen D, Tuzcu K: The account of Haly Abbas regarding the management of hydrocephalus in childhood: a text from Medieval Times. *World Neurosurg* 82(6):e791-e796,2014
- Acıduman A: El-Kânûn fî't-Tıbb'ın Türkçe çevirisi Tahbîzül-Mathûn'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine Tokatlı Mustafa Efendi'nin katkıları. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 57(3):225-239, 2014
- Acıduman A, Şems Ş: İsmâ'il Cürcânî'nin Zahîre-i Hârezmşâhî adlı eserinin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisinde kafatası anatomisi, hidrosefali ve kafatası kırıkları üzerine. *Türk Nöroşürji Dergisi* 24(3):225-238, 2014
- Adıvar AA: Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 161
- Arıncı K, Elhan A: Anatomi Terimleri Kılavuzu, 4. Baskı. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık Ltd. Şti., 1980
- Bursalı Mehmed Tahir Bey: Osmanlı Müellifleri, 3. Cilt, Özen İ (haz.). İstanbul: Meral Yayınevi, 1975: 232
- Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifa II*, Sözlük, Öner Z (haz.). İstanbul: Simurg Yayıncılık, 1999
- İhsanoğlu E (ed): Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, I. Cilt. İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V (haz.). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma merkezi (IRCICA), 2008: 329-333
- İnce A: Tezkiretü'ş-Şu'arâ Sâlim Efendi. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2005: 428-429
- Kâhya E, Erdemir AD: Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000: 188-189
- Kurdoğlu VB: Şâir Tabîbler. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü, 1967: 181-183
- Missios S: Hippocrates, Galen, and the uses of trepanation in the ancient classical world. *Neurosurg Focus* 23 (1): E11, 2007
- Okumuş N: Şâbân-ı Şifâî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010: 207-208
- Rabbill SX: The first treatise on pediatrics. *Amer J Dis Child* 122: 369-376, 1971
- Redhouse JW: A Turkish and English Lexicon, New impression. Beirut: Librairie du Liban, 1991
- Sarton G: Introduction to the History of Science, Reprinted, Vol. II, In Two Parts, Part II. Baltimore: Williams & Wilkins Company, 1953: 661
- Şa'bân Şifâî: *Tedbîrül-mevlûd*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 344: 1b-2a, 102b-104b (Ankara Milli Kütüphane, 06 Mf 1994 A 3887'de bulunan mikrofilm)
- Şa'bân Şifâî: *Tedbîrül-mevlûd*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, No: 36106: 335-343
- Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Cantay Güressever G: *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş Kitapçılık, 1984: 101-102
- [Uludağ] OŞ: Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi. İnceleme ve dipnotlarını yazan ve yeni harflerle sadeleştiren: Uzel İ. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991:190
- Ünver AS: Süleymaniye Külliyesinde Darüşşifa, Tıp Medresesi ve Darülahakire dair. *Vakıflar Dergisi* 2: 196-208, 1942
- Ünver AS: Hekim Şaban Şifai ve Ömer Hayyam'ın fikirleri. *Türk Tıp Tarihi Arşivi* 3: 13-17, 1938
- Ünver AS: Tıp Tarihi, Tarihten Önceki Zamandan İslâm Tababetine ve İslâm Tababetinden XX inci Asra Kadar, I ve II inci Kısımlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943: 172
- Vernet J: Ibn Dîjami'. Lewis B, Ménage VL, Pellat Ch, Schacht J (eds). *The Encyclopaedia of Islam, New Ed, Volume 3*. Leiden: E.J. Brill, 1971: 749-750
- [Yöntem] AC: Şair ve tabip Şifâî Şaban Efendi. Çeviri ve sadeleştirme: Acıduman A. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 53(3): 244-250, 2010